

A photograph showing a row of classical stone columns, likely from a government building or institution, symbolizing service and order.

Dienstbaarheid

A photograph showing a pile of rusty, old metal pipes or rods, symbolizing freedom and the passage of time.

Vrijheid

A photograph showing a dense forest of green trees, symbolizing sustainability and nature.

Duurzaamheid

Kernwaarden van de ChristenUnie

Dienstbaarheid, vrijheid, duurzaamheid

“Er is jou, mens, gezegd wat goed is,
je weet wat de HEER van je wil:
niets anders dan recht te doen, trouw te betrachten
en nederig de weg te gaan van je God.” *Micha 6:8*

G. Groen van Prinstererstichting
Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

Buijten & Schipperheijn *Motief* - Amsterdam

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Politiek van hoop	4
1. Dienstbaarheid	7
A. Dienstbare samenleving	7
B. Dienstbare overheid	11
2. Vrijheid	16
A. Geestelijke vrijheid	16
B. Een goed functionerende rechtsstaat	18
3. Duurzaamheid	21
A. Samenleving: Burgers en bedrijven	21
B. Overheid	25
Tot slot	28
Literatuurlijst	29
Noten	31

Voorwoord

Wat is nu typerend voor christelijke politiek? Wat is het verhaal van de Christen-Unie? Daarover gaat dit boekje. Het wil in kort bestek aangeven waar de Christen-Unie inhoudelijk voor staat. Het probeert in grote lijnen, dus niet gedetailleerd, aan te geven wat de partij volgens het Wetenschappelijk Instituut voor visie heeft op samenleving en overheid, op mens en schepping. Dat gebeurt – om didactische redenen – aan de hand van drie kernwaarden: dienstbaarheid, vrijheid, duurzaamheid.

De publieke bezinning op deze trits begon bijna twee jaar geleden op een Amersfoorts symposium. Met meerdere sprekers en een mooi gemêleerd publiek werd er grondig gediscussieerd over dit thema. Er kwam toen van allerlei kanten veel stimulerend commentaar en dat hebben de auteurs zo goed mogelijk proberen te verwerken.

Wat opvalt in de publicatie is de nadruk bij alle drie de waarden op allereerst de burger en zijn leefsfeer en vervolgens pas op de overheid en haar verantwoordelijkheid. Bij dienstbaarheid gaat het in eerste instantie om burgers die op elkaar betrokken zijn, bij vrijheid allereerst om een vrije sfeer van burgers ten opzichte van de staat en bij duurzaamheid primair om een verantwoordelijkheid van burgers en bedrijven om zorg te dragen voor de schepping. Dat is ook typerend voor de christelijk-sociale traditie waarin de partij staat: de samenleving gaat vooraf aan de overheid. Tegelijk: die overheid kunnen we niet missen in deze gebroken wereld, ook niet in het Nederland van nu.

Dank, tot slot, aan allen die in een eerder of later stadium van het schrijfproces hebben meegedacht over bestaande teksten. In het bijzonder bedanken we de WI-medewerkers Geert Jan Spijker, Rob Nijhoff, Gert-Jan Segers voor het op papier zetten van dit verhaal, en Michiel Louter voor het wederom verzorgen van de allerlaatste redactieslag. We hopen dat het uiteindelijke resultaat kan bijdragen aan verheldering van waar de ChristenUnie voor staat, dat het de kern in kort bestek maar toch met enige diepgang mag blootleggen.

Jan Westert

Voorzitter van het curatorium van het WI van de ChristenUnie

Politiek van hoop

Vandaag de dag is er, meer dan ooit, behoefte aan hoop en een toekomstgericht politiek verhaal. We leven in een tijd van crises op het gebied van klimaat, energie en voedsel. Er zijn fundamentele problemen op het gebied van onze monetaire en economische verhoudingen. Er is sprake van een multicultureel drama, mensen zoeken naar houvast en zekerheid in een context van globalisering. We hebben te maken met een overbelaste overheid, te dure zorg, schrijnend wereldwijd onrecht. We weten waar het aan schort, maar is er ook perspectief?

Christenen kunnen de belichaming zijn van een politiek van hoop. Die hoop begint niet bij geloof in mensen. Mensen zijn feilbaar, ook collectief. Christelijke hoop begint bij het geloof dat God er bij is, dat Hij de Immanuel is, wat de toekomst ook mag brengen. Om met Bonhoeffer te spreken: we leven met God, in de wereld. Als God er bij is, dan zullen mensen die Hem willen dienen niet achterblijven. Als Christus alles heeft opgegeven om deze gevallen wereld te redden, dan kunnen wij ons niet afzijdig houden.

Dat betekent inzet middenin de wereld, ook in de politiek. God maakt alles nieuw, wij kunnen die totale vernieuwing niet bewerkstelligen. Maar het leven van een gelovige wereldburger in het hier en nu is wel een leven met hoop op dat nieuwe begin. God blijkt hier en daar een begin van die vernieuwing nu al tot stand te brengen, als teken en voorproefje van zijn uiteindelijke redding. En Hij schakelt ons daarbij in.

De ChristenUnie probeert vanuit een uitgesproken christelijke overtuiging en gegronde hoop haar steentje bij te dragen aan vrede en recht voor de samenleving. In deze publicatie willen we de politieke basisvisie van de partij compact weergeven. Zeker nu de diversiteit onder de achterban is toegenomen, is een eenduidige en actuele politieke visie van belang. Die proberen we neer te zetten in deze publicatie. Het doel is dat belangstellenden, leden, politici en bestuurders van de partij op beknopte wijze kunnen kennisnemen van waar de ChristenUnie voor staat. Om dat te bereiken formuleren we drie kernwaarden, die nauw met elkaar samenhangen: dienstbaarheid, vrijheid, duurzaamheid.¹ Deze waarden hebben niet alleen relevantie voor de overheid, maar in de eerste plaats ook voor het leven van mensen zelf. Elk hoofdstuk begint bewust bij burgers en hun levensverbanden, om daarna te spreken over de verantwoordelijkheid van de overheid. De samenleving gaat vooraf aan de overheid. Dat typeert mede een christelijk-sociale visie. Samenleving en overheid zijn samen verantwoordelijk voor de publieke gerechtigheid. Samen dienen ze ervoor te zorgen dat niet het recht van de sterkste gaat heersen, maar dat elk mens binnenboord blijft en Gods schepping wordt beschermd.

I. Dienstbaarheid

In de visie van de ChristenUnie staat voorop dat elke afzonderlijke persoon waardevol is in Gods ogen. Iedereen mag er zijn. Ieder mens is immers geschapen door God, naar zijn beeld. Mensen staan altijd in relatie tot anderen. Ze leven in gezinnen, hebben burens en vrienden, zijn actief in verenigingen, kerken. In al die relaties en verbanden dragen ze verantwoordelijkheden.

In een gezonde samenleving is sprake van een evenwicht tussen een zekere zelfstandigheid van individuen enerzijds en betrokkenheid en zorg voor elkaar anderzijds. Individueel zijn geen los zand, leven niet maar voor en op zichzelf (al is die neiging er vaak), maar bloeien op in onderling dienstbetoon.

Dienstbaarheid leren mensen in allerlei verbanden. In gezinnen worden kinderen voorbereid op de samenleving. Ze krijgen er waarden en normen mee. Onder meer in kerken leren mensen naar elkaar omzien en de naaste lief te hebben. Ook op school, werk en in andere sociale contexten, verenigingen en netwerken krijgt onderlinge zorg vorm.

Tegelijk staat die zorg onder druk. We zorgen steeds meer (voor ouders en kinderen) en werken steeds langer. Bovendien treedt de overheid terug en worden de beperkingen van de markt zichtbaar op terreinen als zorg en onderwijs. De samenleving moet steeds meer zelf oppakken. Het is de uitdaging om die ontwikkeling vanuit de overheid goed te begeleiden. Het benadrukken van de kracht van de samenleving sluit goed aan bij de brede christelijk-sociale traditie waarin de ChristenUnie staat. De ChristenUnie heeft een maatschappij voor ogen waarin mensen naar elkaar omzien en meer dan hun eigen belangen dienen. Kortom: een dienstbare samenleving.

Om die samenleving mogelijk te maken is een overheid onmisbaar. Als dienaar van God bewijst zij de samenleving een noodzakelijke dienst door publieke gerechtigheid na te streven. Ze komt op voor de kwetsbaren, bestrijdt chaos en stelt vrede en orde voorop.²

II. Vrijheid

Nederland staat bekend als een vrij land. Ook christenen mogen dankbaar zijn voor de ruimte die ze hebben om hun geloof te belijden en hun leven, ook dat met anderen, in te richten in overeenstemming met hun diepste overtuigingen. Ook mensen met andere religieuze opvattingen genieten deze vrijheid. Het is een groot goed te leven in een rechtsstaat die opkomt voor minderheden en waarin ruimte is voor verschil. Evangelie en geschiedenis laten zien dat tolerantie en vrijheid belangrijke waarden zijn. Om in geloof te kunnen leven is geestelijke en politieke vrijheid nodig.

Diverse politieke stromingen willen onder het mom van vrijheid groepen uitsluiten. Het feit dat een geloofsovertuiging doorwerkt in het publieke leven lijkt minder getolereerd te worden. Het kost pijn en moeite om met echte verschillen om te gaan. De ChristenUnie maakt zich sterk voor een vrijheidsbegrip dat wortelt in de Nederlandse geschiedenis en in de christelijke traditie. Een vrijheid waarin mensen de ruimte hebben om hun geloof te belijden, waarin iedereen zich vrijelijk kan organiseren en vanuit een diepste overtuiging de samenleving kan dienen. Een vrijheid die burgers de ruimte geeft hun persoonlijke verantwoordelijkheden waar te maken in de maatschappij. De overheid is er voor het *publieke* domein. Voor de garantie van een vrije ruimte is een goed functionerende democratische rechtsstaat nodig. Dat betekent een overheid die zichzelf weet in te perken – onder meer door spreiding van machten – en burgers die van harte de waarden van de rechtsstaat ondersteunen.

III. Duurzaamheid

De wereld waarin we leven is prachtig gemaakt. God schiep de wereld met grote verscheidenheid en veelkleurigheid. Mensen mogen daarvan genieten en ermee aan de slag gaan. Maar mensen zijn ook geroepen om voor Gods schepping te zorgen. Niet om het verloren paradijs terug te halen, maar om recht te doen aan mens en wereld.

In dit opzicht is er in de geschiedenis veel misgegaan. De vrijheid die de mens kreeg is misbruikt. Vooral de laatste decennia hebben we de aarde uitgebuit. We stuiten op de grenzen van wat kan. Juist armen ondervinden dat vaak als eersten aan den lijve. Veel mensen kunnen (nog steeds) genieten van wat het leven en de aarde te bieden hebben, maar voor te veel mensen is het leven een poging tot wanhopig *overleven*. In een globaliserende wereld is het meer dan ooit nodig om daar wat aan te doen. Klimaatverandering, luchtvervuiling, grondstoftekorten: de kwaliteit van het leven staat duidelijk op het spel. Er moet recht gedaan worden aan de waardigheid van het leven, van jong en oud, van arm en rijk. We moeten ons daarbij rentmeesters betonen, die op verantwoorde en zorgvuldige wijze omgaan met het milieu. Dat geldt voor burgers en hun consumptiepatronen, maar ook voor bedrijven in hun manieren van produceren. De overheid heeft hierbij een belangrijke begeleidende rol.

I. Dienstbaarheid

Een samenleving kan alleen opbloeien als mensen naar elkaar omzien, als ze meer dan hun eigenbelang voor ogen hebben. Mensen zijn erbij gebaat als zij zich samen inzetten voor een maatschappij waarin de één zich verantwoordelijk weet voor de ander en hem van dienst wil zijn. Dat is een dienstbare samenleving (A). Een volmaakte samenleving zullen we hier op aarde niet krijgen. Het kwaad zit diep in deze wereld. De overheid is ingesteld om de samenleving te beschermen door onrecht te bestrijden en publieke vrede en recht te dienen. Dat is een dienstbare overheid (B).

A. Dienstbare samenleving

Mens en maatschappij

Alle burgers, maar zeker christenen hebben een verantwoordelijkheid voor de samenleving. Het is immers ook *hun* samenleving, waarin zij proberen God te dienen en er voor de medemens te zijn. In de Bijbel vinden zij daartoe inspiratie en aansporingen: probeer goed te doen te midden van de samenleving, wees er voor alle mensen.³ Samenlevingen zijn het beste af wanneer zij zich zouden richten naar de liefdevolle geboden van God. Die geboden wijzen als leefregels de weg naar het goede leven. “Dat goede leven vinden we niet in een zelfzuchtige levensstijl, maar in een dienstbare levensstijl.”⁴ Een christelijke politieke visie sluit daarop aan.

De nadruk op dienstbaarheid komt voort uit hoe christenen de mens zien: als een sociaal wezen en als drager van verantwoordelijkheid. De mens ‘antwoordt’ met zijn leven door te leven in liefde tot God en tot de medemens.⁵ De mens is bijna goddelijk gemaakt, zegt Psalm 8. Aan hem is het werk van Gods handen toevertrouwd. De mens is een bijzonder wezen, dat tot veel in staat is. Tot veel goeds, maar helaas ook tot veel kwaads. Levend in een gebroken wereld toont de mens geregeld zijn diepgewortelde neiging tot kwaad.

Onze samenleving is complex en lijkt chaotisch. Toch is er meer orde dan we vaak denken. Mensen leven in allerlei zichtbare of minder zichtbare gemeenschappen, met alle hun eigen karakter en doel. Denk aan gezin, kerk, werk, school, voetbalclub, Facebook, Hyves. In die verbanden leven mensen en vormen ze zich. Ze oefenen zich in het tonen van vertrouwen en medeleven. Ontwikkeling van waarden en normen is belangrijk, al is het zaak dat die bijdragen aan de maatschappelijke vrede, aan het gemeenschappelijke goede. Een goede kwaliteit van gemeenschappen is van publiek belang. We leren er – met name in gezin en kerk – verantwoordelijkheden te dragen en elkaar trouw te blijven, ook in moeilijke tijden.

Een christelijk-sociale visie heeft bij uitstek oog voor de kracht van de samenleving, niet alleen voor afzonderlijke personen, maar ook voor de diversiteit en eigenheid van verbanden die deze samenleving vormgeven. Overheidsbeleid moet bij deze verscheidenheid aansluiten en die stimuleren.

Voetbal als bindmiddel

Stichting Meer dan Voetbal zet de verbindende kracht van voetbal in voor een betere samenleving. Voorbeeld: de voetbalclub FC Twente voelt een grote betrokkenheid met zijn omgeving en werkt sportief samen met het maatschappelijk veld. Voetbal is de hoofdbezigheid, maar het gaat de club ook om solidariteit: aandacht voor elkaar en voor de omgeving.

Opvoeding

Kinderen behoren de gelegenheid te krijgen om in een stabiele omgeving op te groeien. In familierelaties worden de meest basale sociale houdingen en vaardigheden gevormd. In de opvoeding krijgen kinderen het besef mee van menselijke verhoudingen, van wetten en regels en van maatschappelijke waarden als solidariteit en vertrouwen, ook binnen gezagsrelaties.⁶ De liefde en aandacht die gezinsleden voor elkaar hebben, leiden (als het goed is) tot de bereidheid er voor de ander te zijn. Het moreel en sociaal kapitaal dat kinderen opdoen in het gezin – maar ook op kinderdagverblijven en scholen – is wezenlijk voor het functioneren van de samenleving. Uiteraard gaan sommige gezinnen gebukt onder grote problemen. Dat maakt dat overheidsbeleid op dit punt soms nodig is. De overheid kan tijdelijk langszij komen om het familieleven te versterken en burens en andere hulp in te schakelen. Het vertrekpunt blijft echter de eigen kracht van gezinnen en de naaste omgeving.

Kerk

De rol van de kerk is allereerst Christus bekend te maken, zijn leven en sterven, zijn lijden en opstanding. De kerk viert die mooie en hoopvolle boodschap. Direct in het verlengde hiervan bevindt zich de inzet voor elkaar en voor de maatschappij. Christen-zijn en praktische dienstbaarheid aan de samenleving horen principieel bij elkaar. Dat zien we al terug bij de eerste christenen. De vroege kerk ontdekte dat liefde (*agapè*) “het kloppend centrum van het universum is”.⁷ De liefde van de Schepper gaat naar alle mensen gelijkelijk uit, geslaagd of aan lager wal geraakt, allochtoon of autochtoon, in machtsposities of weerloos. Onrecht raakt Hem: daarop mogen slachtoffers zich bij Hem beroepen. Woorden en daden van Jezus hebben christenen in beweging gebracht, wat resulteerde in een opmerkelijke bijdrage aan het sociale leven van de onderkant van het Romeinse Rijk.⁸ Ook vandaag heeft de christelijke gemeenschap talloze kansen tot het tonen

van maatschappelijke bewogenheid: “Armoede, ouderenzorg, alcoholverslaving, vandalisme, asielzoekers – het zijn evenzovele aangrijpingspunten voor kerken en kerkleden om het Evangelie praktisch gestalte te geven.”⁹

Tel je zegeningen

Enige tijd geleden is het onderzoek ‘Tel je zegeningen’ gepubliceerd. Hierin werd de bijdrage van kerken aan de Rotterdamse samenleving uitgedrukt in geld. Het bleek dat inzet van kerkelijke vrijwilligers de stad jaarlijks ruim 130 miljoen euro bespaart.

Andere religieuze instituties

De Nederlandse cultuur verliest steeds meer haar christelijk karakter. In plaats daarvan is een seculier geluid de boventoon gaan voeren. Bovendien zijn er naast christelijke (en joodse) gemeenschappen allerlei nieuwe religieuze groeperingen actief geworden in de samenleving. Moskeeën, hindoeïstische en boeddhistische centra zijn belangrijke plekken van ontmoeting en zorg voor grote groepen Nederlanders.

Onderwijs

Er wordt steeds meer van het onderwijs verwacht, niet alleen van de school zelf, maar ook van de buitenschoolse omgeving. Dat is niet altijd terecht, en scholen zijn daar ook niet altijd goed voor toegerust. Centraal moet blijven staan dat scholen er zijn om te leren. Kinderen moeten basale kennis en vaardigheden opdoen, hun talenten verder ontwikkelen, zodat ze klaargestoomd worden voor het leven als volwassen mensen en verantwoordelijke burgers. Dat geldt zeker in onze samenleving, nu de kloof tussen hoger- en lageropgeleiden toeneemt en maatschappelijke gevolgen krijgt.

Diplomademocratie

Thema's als integratie en immigratie, criminaliteit en Europese integratie worden door lager opgeleiden veel eerder als problemen ervaren dan door hoger opgeleiden. De groeiende kloof tussen hoger- en lageropgeleide Nederlanders komt ook politiek tot uitdrukking, gelet op de term ‘diplomademocratie’.

Werk en zorg

Werk is een gave.¹⁰ Mensen kunnen in werk hun talenten inzetten voor medemens en maatschappij. Velen ervaren hierin een belangrijk deel van hun levensvervulling. Mensen brengen de schepping in cultuur. Tegelijk is werk ook een noodzaak, soms zelfs een harde.¹¹ Ieder mens heeft de verantwoordelijkheid om

in het eigen levensonderhoud te voorzien: wie niet wil werken, zal ook niet eten.¹² In de Bijbel zien we dat ook de armen zich inspannen voor voedsel,¹³ al moet wel de mogelijkheid tot werk worden geboden.

Rijken hebben de extra verantwoordelijkheid om voldoende over te hebben voor de behoeftige. In een christelijk-sociale visie is eigen verantwoordelijkheid belangrijk, delen evenzeer. Cruciaal is dat rijk en arm op elkaar betrokken zijn. Dit gebeurt niet alleen via de persoonlijke en informele weg. Het gebeurt ook meer afstandelijk via herverdeling door de overheid, om schrijnende situaties te vermijden. Voorbeelden hiervan zijn collectieve arrangementen als de WAO.

Bij werk denken we meestal aan betaald werk. Onbetaald werk is echter eveneens onmisbaar voor onze samenleving. Grootouders die op hun kleinkind passen, burens die naar elkaar omzien, bestuurswerk op allerlei vlakken et cetera. Nu de verzorgingsstaat wordt afgebouwd, zullen Nederlanders steeds meer op vormen van informele zorg aangewezen zijn. Dit is niet alleen geboren uit noodzaak (de overheid kan niet meer alles betalen), maar het is ook goed: de overheid heeft immers taken op zich genomen die primair in de samenleving zelf thuishoren.

De markt

We hebben veel aan de markt te danken. Ze laat zien dat we elkaar nodig hebben en is als zodanig een ‘teken van de genade van God’.¹⁴ Onder de juiste omstandigheden bevordert de markt dat mensen hun talenten benutten. Vrij ondernemerschap en vrije handel zijn goed voor een land, ze zorgen dat creativiteit benut wordt en stimuleren bedrijvigheid en welvaart.¹⁵

Helaas heeft neoliberal beleid ertoe geleid dat het evenwicht tussen markt, samenleving en overheid danig is verstoord. Door utopisch marktgelooft ontstaat veel onrecht en schade: verschrining van menselijke relaties, toenemende sociale ongelijkheid, uitsluiting van burgers et cetera. Het blijft daarom hard nodig dat een overheid niet alleen particulier initiatief kansen geeft, maar ook opkomt voor publieke belangen en sociale verbanden, voor mens en milieu. Een overheid die optreedt als marktmeester, die duidelijke grenzen stelt en bewaakt. Bovendien is het van belang dat markt en overheid functioneren tegen de achtergrond van een moreel leven waarin de menselijke waardigheid wordt hooggehouden, van een cultuur waarin onderlinge zorg en vertrouwen niet ondersneeuwen.

Wat moet de markt (niet) doen?

Collectieve goederen en diensten als defensie, justitie en politie lenen zich niet voor de markt. Bij zaken als energievoorziening, post en openbaar vervoer ligt dat anders, al blijft het opletten. Kunnen bepaalde voorzieningen in een marktomgeving gewaarborgd blijven? Wat betreft zaken als het ov in daluren en de postbezorging op het platteland is dat nog niet zo zeker.

De wereld dichtbij en ver weg

Naast gezin en werk, school en kerk zijn er talloze andere plekken waar sociaal leven opbloeit. Mensen zijn actief via sociale media en sportverenigingen, in milieuorganisaties, vakbonden en buurtverenigingen. Dit gebeurt ook grensoverschrijdend, want gedeelde interesses en naastenliefde stoppen niet bij landsgrenzen. In al die concrete omgevingen spinnen mensen aan het weefsel van de samenleving. Het is van belang dat mensen lokaal speelruimte hebben om verantwoordelijkheid te dragen, van alles uit te wisselen en voor elkaar te zorgen. In onze complexe netwerkmaatschappij moeten we veel improviseren, weinig lijkt meer vanzelfsprekend. We functioneren veel in netwerken (via internet, sociale media), waarin zowel vluchtige als meer duurzame gemeenschappen ontstaan. Die gemeenschappen zijn vaak internationaal. Alles is mogelijk, de wereld is de grens. Tegelijk zien we ontwikkelingen die draaien om nabijheid – globalisering en lokale gemeenschapsvorming gaan samen op. We zien lokale initiatieven op terreinen van veiligheid (buurtvaders), energievoorziening (zelfvoorzienende gemeenten) en landbouw (lokale producten). Dit is een goede zaak, aangezien lokale initiatieven en regelingen vaak meer oog hebben voor de menselijke maat. Het is aan overheden deze ontwikkelingen te stimuleren.

Bruggen bouwen

“Met mij gaat het goed, met de samenleving niet.” Dat is een in Nederland momenteel veelgehoorde uitspraak. Mensen storen zich aan maatschappelijke verloedering, ervaren een verlies aan houvast en voelen zich ongemakkelijk bij verruwende omgangsvormen. Christelijke politiek moet zich sterk maken voor maatschappelijke vrede en daarom inzetten op verbondenheid tussen rijk en arm, tussen jong en oud, tussen allochtoon en autochtoon. Juist ook christenen zouden andermans belang moeten zoeken en zich zo moeten inzetten voor verzoening, vrede en omzien naar elkaar. In het voetspoor van Christus – die tot het uiterste ging in vergeving en opofferingsgezindheid – worden zij geroepen tot vergeven en omzien, liefhebben en vrede stichten.

B. Dienstbare overheid

De overheid is een van de kringen in het sociale leven. Ze staat als zodanig niet boven andere gemeenschappen als gezin, school en bedrijf. Wel hebben overheden een bijzondere plek en functie. De overheid dient de samenleving bescherming te bieden. Ze moet bevorderen dat mensen hun levens veilig kunnen leiden en hun geloof

kunnen belijden. Elke overheid moet haar macht dienstbaar maken aan publieke gerechtigheid en ervoor opkomen dat de waardigheid van ieder mens wordt gerespecteerd.

Bijbelse gerechtigheid

Iedere politieke partij heeft een visie op recht en gerechtigheid. Die visie wortelt in een mens- en wereldbeeld en geeft richting aan de kijk op staat en samenleving. Voor de ChristenUnie staat de norm van *publieke gerechtigheid* centraal, vanuit een Bijbels perspectief op de geschiedenis. Niet het recht van de sterkste heeft het laatste woord, of een tirannie van een meerderheid. Gerechtigheid is een blijvende opdracht. De Bijbel is hierbij geen handboek met pasklare oplossingen voor politieke vraagstukken, maar biedt een perspectief op leven en geschiedenis, en wijst daarmee richting.¹⁶ De Bijbel is onze voornaamste gids en hoogste norm bij het nadenken over politieke vraagstukken.

Wat is de overheid?

Het eerste aspect in de richting die de Bijbel wijst is: God staat boven alle machten en heeft ook overheden ingesteld. Overheden staan dus onder Hem. Christus is de ‘Koning der koningen’, heel de aarde is zijn domein: “Alle dingen zijn in Hem, alle dingen zijn door Hem en tot Hem geschapen.”¹⁷ Deze waarheid is een tegengif tegen elke totalitaire neiging. Het besef dat de overheid geen puur menselijke instelling is, maar een instelling met een gekregen gezag en doel, kan haar behoeden voor het kiezen van deelbelangen boven het algemeen belang.¹⁸ Ze heeft immers, in Bijbels perspectief, te rekenen met een hogere Opdrachtgever, niet slechts met de wil van de (meerderheid van de) burgers.¹⁹ Zo bezien vervult elke overheid, bewust of onbewust, een rol in Gods regering van deze wereld. Ze behoort te rekenen met de belangen van de burgers die ze vertegenwoordigt en met de andere verbanden in de samenleving. Ze beschikt hierbij exclusief over politie en leger, om haar taak zo nodig met dwang uit te oefenen.

Wat doet de overheid?

De overheid beperkt zich tot het nastreven van recht en gerechtigheid op het publieke terrein. Dit neemt niet weg dat ze met het oog daarop een veelheid aan taken op zich kan nemen. We onderscheiden er drie.²⁰

1. *Handhaven van recht: veiligheid en orde bevorderen*

Recht scheppen en handhaven is de belangrijkste overheidstaak. God eist recht, dat zien we terug in de Bijbel.²¹ De overheid moet volgens rechtvaardige wetten

het onrecht in de samenleving proberen te beteugelen. Ze moet zaken als diefstal en doodslag bestraffen om de samenleving leefbaar te houden. Als ze dat niet doet, ontspoord de maatschappij en staan mensen tegen elkaar op. De overheid moet burgers gelijkkelijk beschermen en de openbare veiligheid bevorderen. De overheid staat daarom garant voor een krachtig politieapparaat, een eerlijke rechtspraak en de handhaving van klassieke vrijheidsrechten, de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging voorop.

2. Afstemmen van ontwikkelingen: sociale infrastructuur borgen

De overheid rekent met de verscheidenheid in de samenleving. Ze beschermt vitale waarden en belangen en stelt kaders aan maatschappelijke ontwikkelingen. Zo nodig rust ze mensen toe tot hun verantwoordelijkheden. In het uiterste geval neemt de overheid tijdelijk taken waar van een 'kring in nood', bijvoorbeeld als ouders hun kinderen volstrekt verwaarlozen. Tot slot draagt ze zorg voor regeling van en toezicht op maatschappelijke activiteiten die schade kunnen opleveren aan derden – denk bijvoorbeeld aan toezicht op banken. De overheid kan de samenleving zelf niet laten bloeien, maar daarvoor wel randvoorwaarden creëren en belemmeringen tegengaan.

3. Opkomen voor kwetsbaren: bescherming van alle burgers

Overheidsbeleid gaat primair uit van de eigen kracht en mogelijkheden van alle mensen. Tegelijk moet de overheid wel oog hebben voor kwetsbare groepen die niet voor zichzelf kunnen opkomen. Denk aan zieken, ouderen, gehandicapten en wezen. Binnen de grenzen van haar bevoegdheden grijpt ze in bij machtsmisbruik binnen gemeenschappen. Ook overheersing van de ene over de andere sfeer – denk aan de economisering van zorg en onderwijs – gaat ze tegen. De overheid zet zich in voor sociale rechtvaardigheid waar schrijnende situaties anders voortduren. Een rijk land als Nederland draagt bovendien bij aan het wereldwijd bestrijden van armoede, uitbuiting en onrechtvaardige structuren die dit alles in stand houden. Dit herinnert aan de woorden van Psalm 72: “Hij [de rechtvaardige vorst] zal bevrijden wie arm is en om hulp roept, wie zwak is en geen helper heeft.”

Kwetsbaar leven

Het leven is gegeven door God. Het menselijk leven is daarom beschermwaardig en heilig in alle stadia, van begin tot eind. Er mag geen cultuur ontstaan waarin een bepaalde vorm van menselijk leven niet meer aanvaard is. Juist daarom is het van het grootste belang dat er voorlichting en zorg wordt gegeven aan zowel ongewenst zwangere vrouwen als mensen in de laatste fase van hun leven.

Overheidsbudgetten zijn morele documenten.²² Elke overheid, van welke politieke kleur ook, maakt beleidskeuzes die uiteindelijk in verband staan met een

visie op goed en kwaad, recht en onrecht, mens en samenleving. Dit betekent niet dat ze een moraal of levensbeschouwing oplegt aan de samenleving. Om publieke gerechtigheid nader in te vullen is een achterliggende visie echter onontbeerlijk. Openheid over die visie is dan ook eerlijk.²³

Voorbeeld: belastingen

Kiest de overheid wel of niet voor aftrekbaarheid van giften? De overheid die de aftrek handhaaft, geeft handen en voeten aan de visie dat gedrag dat boven eigenbelang uitgaat, goed en noodzakelijk is voor een gezonde samenleving.

Overheidsniveaus: van lokaal tot internationaal

De overheid is op talloze manieren verbonden met de samenleving. Ze kan maatschappelijke ontwikkelingen echter maar zeer beperkt sturen. De overheid is ook zelf een complex, gelaagd verschijnsel. Haar taken oefent ze op verschillende niveaus uit. Wat betreft deze overheidsniveaus kent de ChristenUnie de vuistregel: goed bestuur, dicht bij de burger.

Decentralisatie is van oudsher een belangrijk element in de christelijk-sociale traditie.²⁴ Groen van Prinsterer benadrukte al het belang van gemeentelijke zelfstandigheid, tegen centraliserende elementen in de Gemeentewet van Thorbecke. Gemeenten hebben een eigen identiteit en zijn geen afgeleiden van de rijksoverheid.²⁵ Goed bestuur, dicht bij de burger veronderstelt voldoende beleidsvrijheid en kwaliteit van gemeenten, provincies en waterschappen.

De ChristenUnie is blij met internationale samenwerking, zoals die binnen Europa. Dankbaarheid voor vrede in Europa is op zijn plaats na twee bloedige wereldoorlogen. Ook de Europese Unie is onze overheid en als zodanig een dienaar van God. De ChristenUnie is daarom ook dankbaar voor de EU, die aan de vrede in Europa blijvend vorm probeert te geven. Europese bestuurders hebben een belangrijke taak en zullen over de uitoefening ervan verantwoording moeten afleggen. Het is belangrijk dat Nederland zich in het proces van Europese samenwerking constructief opstelt, zij het vanuit een gezond wantrouwen voor te grote samenballing van macht. Europese samenwerking moet zich richten op de bevordering van publieke gerechtigheid, zowel binnen de Europese Unie als in de rest van de wereld.

Samenvatting

De ChristenUnie legt nadruk op een dienstbare samenleving: een samenleving waarin mensen oog hebben voor het belang van de ander, dat mee willen wegen en waar nodig de zorg voor de ander op zich willen nemen. Als we elkaar

recht doen, groeit wederzijds vertrouwen, als we ons dienstbaar opstellen, krijgt verbondenheid vorm. Om dit te leren zijn sociale verbanden van belang. Daarin leren we namelijk om solidair te zijn. We staan voor de uitdaging dit ook vorm te geven in de samenleving van de eenentwintigste eeuw, die sterk beïnvloed wordt door individualisering en globalisering.

Hier ligt ook een taak voor de overheid, die met gezag het kwaad beteugelt, waar nodig helpt investeren in een sterke samenleving, opkomt voor kwetsbaren en zo de publieke gerechtigheid dient.

Dienstbare burgers

Christenen zijn als burgers van Gods koninkrijk 'vreemdelingen' binnen aardse naties en hebben geen utopische verwachtingen van deze wereld. Ze weten zich echter als medebewoners wel degelijk betrokken op de maatschappij en bij hun medemensen. Ze zijn van harte dragers van de publieke zaak. De staat is immers een rechtsgemeenschap van overheid én burgers. Overheid en burgers zijn samen verantwoordelijk voor de goede orde op het publieke terrein, voor de inrichting en kwaliteit van de samenleving. Burgers zijn medeverantwoordelijk voor het grotere geheel, voor het algemeen welzijn. Ze hebben rechten en plichten. Betrokkenheid bij de publieke zaak uit zich in het omzien naar elkaar, het respecteren van elkaars eigenheid en vrijheid en de inzet voor de schepping.

Dienstbare politici

Politieke ambtsdragers dienen de publieke zaak. Gezag is daarbij onmisbaar. Dienstbaarheid betekent het vooropstellen van het algemeen belang. Christenpolitici luisteren naar Gods Woord en zoeken samen met hun medeamtsdragers het goede voor de samenleving. Centrale waarden van politici zijn:

- a. Betrokkenheid en een dienende houding: politici zijn betrokken op en bewogen met de samenleving. Het ambt van politicus is eervol. Christenpolitici beseffen dat ze een verantwoordelijkheid dragen in dienst van God, ten dienste van de samenleving. Politici zetten zich in als vredestitelers en bruggenbouwers. De politieke zaak is belangrijker dan de persoon, die dus ook niet vastgeklonken zit aan zijn ambt.
- b. Eerlijkheid, integriteit en betrouwbaarheid: geloofwaardige politici zullen fouten durven erkennen en altijd ruimhartig verantwoording afleggen.
- c. Openheid en onafhankelijkheid: politici zijn toegankelijk en staan open voor andere meningen. Ook zijn ze transparant als het gaat om hun eigen handelen.
- d. Deskundigheid en bestuurlijke vaardigheid: politici hebben kennis van zaken en liefde voor mensen.

II. Vrijheid

Nederlanders mogen dankbaar zijn voor de vrijheid die ze hebben. We hebben de ruimte om te leven zoals wij als burgers dat willen, om ons leven in te vullen in overeenstemming met onze diepste overtuigingen. Die vrijheid is verworven in een strijd tegen tirannie en onderdrukking. We denken aan de Opstand onder aanvoering van Willem van Oranje, maar ook recenter aan twee wereldoorlogen. Vrijheid is niet vanzelfsprekend. We zien hoe wereldwijd mensen zuchten onder het juk van heersers, bijvoorbeeld in Iran en Birma. Maar ook in Nederland blijft het zaak op te komen voor vrijheid, voor ruimte voor verschil, voor een echte rechtsstaat.

De overheid schrijft mensen niet voor hoe te leven en zet identiteiten niet onder druk. Ze laat mensen de ruimte eigen keuzes te maken. Dat begint met geestelijke vrijheid (A). Daarvoor is een goed functionerende democratische rechtsstaat nodig (B).

A. Geestelijke vrijheid

In een christelijke visie is vrijheid de gelegenheid voor elk individueel persoon om een liefdevol antwoord te geven op Gods geschenk van het leven, de ander en de wereld. Omdat God de mens de ruimte gunt om zijn liefde aan te nemen of af te wijzen en hem niet dwingt, staat geestelijke vrijheid voorop. In een democratische rechtsstaat is daarom ruimte voor verscheidenheid. De rechten van burgers zijn er beschermd ten opzichte van de staat en ten opzichte van elkaar.

Godsdienstvrijheid: de koningin van onze grondrechten

Binnen de grenzen van de rechtsstaat heeft iedere burger – juist ook die met sterk afwijkende overtuigingen – het recht om zijn geloof te beleven en publiekelijk te uiten. Het geweten is de ontmoetingsplaats tussen God en mens, de overheid blijft daar buiten. De overheid kan wel regelen dat er vrijheid van godsdienst is, maar niet dat burgers God persoonlijk aanbidden.

De nadruk op afwezigheid van dwang zien we terug in de Bijbel. “Niet door eigen kracht of macht zal hij slagen (...) maar met de hulp van mijn geest.”²⁶ Jezus verwoordde deze les in een gelijkenis: tarwe en onkruid moeten we samen laten opgroeien in de akker van de wereld, tot de oogst op Gods tijd scheiding tussen beide zal brengen.²⁷

Ook door de vroege kerk werden geloof en dwang tegenover elkaar gezet: mensen moeten uit vrije wil tot geloof komen, door overtuiging. Vanaf de reformatie groeide de tolerantie voor godsdienstige verschillen. De gedachte dat godsdienstige beleving

vrij is, werd juridisch neergelegd in de Unie van Utrecht (1579). Steeds nadrukkelijker werd beleden dat de overheid de samenleving niet mag dwingen tot een bepaald geloof.²⁸ Vanuit een christelijke inspiratie kwamen denkers als Locke en Milton tot tolerantie. Tolerantie in de zin van ‘dulden’ ontwikkelde zich in de moderne tijd tot tolerantie in de zin van ‘gelijke rechten’.

De opkomst van de godsdienstvrijheid ging gepaard met meer zelfstandigheid van kerken ten opzichte van de overheid. Dat was een goede ontwikkeling, want kerk en staat hebben onderscheiden verantwoordelijkheden. De kerk is de hoeder van de waarheid, de staat is hoeder van het recht. Oorspronkelijk is vrijheid van godsdienst ontstaan als bescherming van kerk en gelovigen. De overheid moest mensen en kerken niet dwingen tot een bepaald geloof. Tegenwoordig is sprake van een tegenovergestelde context. Veel politieke partijen wensen het geloof buiten het publieke domein te dringen. Godsdienstvrijheid heeft nu veel meer de betekenis van het beschermen van gelovigen in hun recht om geloof ook in dat publieke domein te mogen uitdragen.

De vrijheid om God privé en publiek te dienen is iets om dankbaar voor te zijn. Wie voor zichzelf godsdienstvrijheid vraagt, moet dat even royaal aan anderen toestaan. Dit geldt andersom evenzeer: wie hier vrijheid krijgt, dient dat elders in de wereld ook te geven.

In het kielzog van de geloofsvrijheid werden ook andere grondrechten gearticuleerd en vastgelegd: de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid van vereniging, de onderwijsvrijheid et cetera. Die vrijheden zijn belangrijke verworvenheden. Het is dan ook zaak daar op een verantwoorde wijze mee om te gaan en er blijvend voor op te komen.

Kerk en staat

Er heerst nogal eens verwarring over het beginsel van de scheiding tussen kerk en staat. Misverstanden leiden er soms toe dat men denkt dat geloofsgemeenschappen en overheden – en zelfs geloof en politiek²⁹ – niets met elkaar te maken mogen hebben. Het beginsel betekent echter alleen dat er wederzijdse onafhankelijkheid is. Beide instellingen hebben zeggenschap over de eigen zaken. Voor de overheid betekent dit dat ze afstand houdt tot interne aangelegenheden van geloofsgemeenschappen en tevens dat die levensbeschouwelijke gemeenschappen gelijke rechten hebben.³⁰ Voor de kerken betekent dit dat zij geen gezagsaanspraken kunnen laten gelden om daarmee overheidsbeslissingen te sturen.³¹

Tolerantie onder druk

Vrijheid is niet vanzelfsprekend. Vandaag de dag zien we dat de godsdienstvrijheid van diverse kanten onder vuur ligt. Men wil de vrijheid sterk inperken of zelfs afschaffen. Van progressieve zijde willen sommigen met overheidsmidde-

len een vrijzinnige moraal doorvoeren in het publieke domein. Zij zetten zich ervoor in om het recht op zelforganisatie te bemoeilijken en willen welzijnsorganisaties en scholen in hun identiteit aantasten door zelfstandig personeelsbeleid onmogelijk te maken. Zo ondermijnen ze de vrijheid en belemmeren ze goed werk. Geloof is geen louter individuele aangelegenheid, maar krijgt uitdrukking in gemeenschappen en in maatschappelijk initiatief.

Op een andere manier bedreigen rechtse populistten de vrijheid, met name die van moslims. Volgens hen mogen moslims in Nederland leven, maar is de islam niet welkom. Dat betekent dat zij zich niet mogen gedragen in overeenstemming met hun geloof. Dat is in strijd met de godsdienstvrijheid. De rechtsstaat heeft twee kanten: enerzijds beschermt hij grenzen van de wet en stelt hij bepaalde gedragingen strafbaar, anderzijds biedt hij ruimte aan alle overtuigingen.

Is de islam een bedreiging? Islam en christendom zijn ten diepste verschillend. Er is een onoverbrugbare kloof tussen beide godsdiensten, omdat Jezus Christus door moslims niet als God en Verlosser wordt erkend. Het conflict met de islam is primair geestelijk van aard. Veel moslimlanden kennen een weinig hartelijke omgang met religieuze minderheden. Moslims dienen zich – net als alle burgers – te houden aan de spelregels van de rechtsstaat en een loyaliteit aan de fundamentele waarden en constitutionele instellingen ontwikkelen. Het christendom heeft in een lange geschiedenis een sterke verbondenheid met de rechtsstaat gekregen. We kunnen zelfs stellen dat onze rechtsstaat in belangrijke mate is gevoed door het christendom. Het is zeker niet uitgesloten dat de islam zich soortgelijke loyaliteit en waarden eigen maakt, ondanks de andere uitgangspositie.

Ethos

Vastgelegde vrijheidsrechten zijn belangrijk, maar zonder maatschappelijke ondersteuning op zichzelf betrekkelijk betekenisloos. Er is een besef nodig dat een grondrecht geen gunst is van een gulle overheid aan haar onderdanen, maar dat het een eigendom is van de burgers, gegeven door God zelf. Tegelijk ligt er ook een verantwoordelijkheid bij burgers – vooral bij diegenen die in ruime mate beschikken over economisch en moreel kapitaal – om dat ethos van verdraagzaamheid en vrijheid te ondersteunen.³²

B. Een goed functionerende democratische rechtsstaat

Het imago van de overheid is bij veel mensen slecht. En inderdaad: ook (mensen in dienst van) overheden zijn feilbaar. Juist op een plaats waar macht samenbalt, is het kwaad gevaarlijk. Macht corrumpeert en maakt baatzuchtig. De overheid moet daarom haar grenzen kennen, zichzelf inperken en ingeperkt worden. Een rechtsstaat betekent allereerst een door het recht begrensde overheidsmacht.³³

De overheid onder de wet

Overheidsgezag is afgeleid gezag, dat te rekenen heeft met hoger gezag. Een overheid mag het recht niet vormen naar willekeur, zoals ze dat zelf zou willen. Ze moet zich richten op recht en gerechtigheid. De overheid staat dus net als de burgers onder het recht.³⁴ Binding aan recht betekent onder meer dat overheids-optreden in beginsel voor alle onderdanen gelijkelijk geldt. Ieder mens is immers gemaakt naar Gods beeld en staat uiteindelijk onder zijn gezag. Daardoor heeft ieder mens een gelijke waardigheid die elke overheid moet beschermen. Mede vanuit dit besef heeft zich in de westerse wereld de democratische rechtsstaat ontwikkeld, een staat waarin de vrijheidsrechten van burgers, individueel of in gemeenschappen, worden gerespecteerd en waarin minderheden worden beschermd.

Grondrechten op rantsoen?³⁵

De bescherming van grondrechten is de afgelopen jaren verminderd vanwege de nadruk op veiligheid: de toegang tot de rechter is beperkt, in gebieden van preventieve controle staat de onaantastbaarheid van het menselijk lichaam op het spel en het recht op eerbiediging van de persoonlijke leefsfere verschaalt (denk aan het gebruik van telefoontaps).

Spreading van machten

In de christelijk-sociale traditie bestaat een sterk verzet tegen machtsopieping. De overheid uit Romeinen 13 moet niet ontaarden in het beest van Openbaring 13. Macht behoeft daarom tegenmachten. Binnen de overheid mag macht nooit bij één persoon of groep liggen. *Checks and balances* bevorderen onderlinge correctie en belemmeren corruptie. Het is daarom nodig dat bevoegdheden zijn verdeeld over verschillende ambten.

Als tegenmacht van de uitvoerende overheid is allereerst een onafhankelijke rechterlijke macht nodig. Rechters moeten zelfstandig en vrij kunnen oordelen, alleen in gebondenheid aan het recht. Naast deskundige rechters vormen de ambtenarij en de media belangrijke tegenmachten. In zekere zin vormen ook samenlevingsverbanden in al hun verscheidenheid een belangrijke barrière voor overheids-ingrijpen. Zonder deze instituties met hun eigen identiteiten komt het individu naakt en weerloos tegen een oppermachtige overheid te staan.

Omgekeerd blijken inmiddels ook media en multinationals tot machtsblokken uit te kunnen groeien die tegenmacht behoeven.

Kerken kunnen, als hoeders van de waarheid, op cruciale momenten hun stem

laten horen over wat in hun ogen gerechtigheid en ware menselijkheid betekenen. Niet vanuit een machtspositie, maar vanuit een zelfstandige en kritische houding kan de kerk de staat voortdurend uitdagen. Profetische reacties op overheden en beleid zien we al in het Oude Testament, waar Jesaja koning Achaz aanspreekt,³⁶ en in het Nieuwe Testament, waar Paulus de Romeinse procurator Felix subtiel op zijn zelfverrijking wijst.³⁷

Democratie

Volksinvloed, via democratische verkiezingen, is een groot goed. Een volksvertegenwoordiging die de regering controleert en haar besluiten beoordeelt, is wezenlijk voor ons bestel. Het is belangrijk dat besluitvorming volgens democratische procedures tot stand komt. Burgers dragen zo mede verantwoordelijkheid voor de wetgeving.

Democratie betekent niet dat de meerderheid altijd gelijk heeft. Er is binding aan hogere beginselen die niet van menselijke willekeur afhankelijk zijn. Het volk is niet soeverein, dat is God alleen. Maar democratie zorgt ervoor dat iedereen mee de richting kan bepalen, dat iedere stem kan worden gehoord. Dat is nodig, want juiste inzichten kunnen uit onverwachte hoek komen. In een democratie kunnen mensen elkaar corrigeren en aanvullen, samen zoekend naar het publieke belang door individuele belangen en groepsbelangen af te wegen.

Politieke partijen vervullen een belangrijke rol in dit geheel, als schakel tussen burgers en overheden. Ze moeten de verbinding leggen tussen de belangen en overtuigingen van burgers en de instituties van de overheid en voor draagvlak zorgen. Zo maken ze de rechtsstaat democratisch.

Samenvatting

We mogen dankbaar zijn voor de vrijheid die we genieten. Nederlanders kunnen in grote mate leven in overeenstemming met hun diepste overtuigingen, of die nu christelijk, islamitisch of atheïstisch zijn. Vrijheid is het resultaat van een lange weg, die met veel pijn en moeite is afgelegd. En ook vandaag spreekt vrijheid niet vanzelf. De overheid moet geestelijke vrijheden beschermen. Ze moet ervoor zorgen dat ook minderheden de ruimte krijgen. Juist dat typeert een rechtsstaat. Macht wordt beperkt en de wil van de meerderheid is niet het een en het al.

Grondrechten op papier zijn belangrijk, maar vrijheid gaat altijd ook gepaard met innerlijke beschaving, met een besef van verantwoordelijkheid van burgers en politici: verantwoordelijkheid voor elkaar en voor de schepping.

III. Duurzaamheid

De schepping is kwetsbaar, dat zien we momenteel meer dan ooit. De aarde zucht wereldwijd onder overbelasting. Met zijn enorm toegenomen technische vermogens treedt de mens op als kortzichtige en autonome eigenaar van de schepping. Dat kan zo niet doorgaan. We moeten onze verantwoordelijkheden nemen en zorgvuldig omgaan met de aarde. Dit betekent dat aanpassing van onze consumptiepatronen en onze productiewijzen nodig is. Tegelijkertijd vraagt het dat we ons inzetten voor overheidsbeleid dat hierop inspeelt en erop toeziet dat iedereen, wereldwijd, in voldoende mate toegang heeft tot natuurlijke hulpbronnen. Dat is christelijk-sociaal: burgers, bedrijven (A) en overheid (B) die samen als goede rentmeesters optrekken. Daarbij is het besef belangrijk dat alle drie verantwoordelijkheid dragen voor de aarde en daarmee voor een eerlijke omgang met de medemens, dichtbij en veraf.

A. Samenleving: burgers en bedrijven

Schepper, schepping, schepselen

God is Schepper en eigenaar van deze aarde. Psalm 24:1 zegt: “Van de Heer is de aarde en alles wat daar leeft, de wereld en wie haar bewonen...” Dat betekent dat de natuur waarde heeft in zichzelf, alleen omdat ze Gods schepping is, los van direct menselijk nut. In de schepping is de Schepper te herkennen,³⁸ in het leven en de dynamiek, de orde, de grootsheid en schoonheid, de complexiteit en onderlinge verwevenheid van de natuur – de aarde is goed gemaakt.

Al zijn we als mensen geen eigenaar van de aarde, we dragen wel bij aan haar ontwikkeling. In ons handelen dienen we rekening te houden met de vruchtbaarheid van het land en het behoud van planten en dieren. Wanneer ontwikkeling gericht is op eigenbelang en korte termijn, gaat dit ten koste van de aarde. Het is de bedoeling dat ontwikkeling zal bijdragen aan het welzijn van de aarde en wie daarop wonen. Mensen komen dan meer tot hun bestemming.

Handelen als Gods beeld

De westerse mens heeft zich in de loop van de eeuwen steeds meer los van of ver boven de natuur gesteld. Het besef dat hij zelf onderdeel is van de natuur, is naar de achtergrond verdwenen. De mens zelf is een geschapen wezen en moet zich niet boven het geschapene verheffen. Tegelijk heeft de mens een bijzondere positie: hij is gemaakt naar het ‘beeld van God’. In ons en door ons kan iets zichtbaar

worden van Gods karakter, ondanks gebrokenheid en zonde. Zijn karakter wordt zichtbaar in navolging van Jezus: Hij toonde hoe God werkelijk is in zijn liefde en zorg voor mensen, in zijn rechtvaardigheidsgevoel en geduld, en ook in zijn oog voor de waarde van mussen en de schoonheid van lelies. De huidige ecologische crisis laat echter zien dat de mens onvoldoende heeft gehandeld als Gods beeld. Op dit punt past bezinning, zeker ook binnen de christelijke gemeenschap.

Geld en goed

Een belangrijk punt van bezinning betreft de omgang met geld en goed. Paulus waarschuwde al voor het gevaar van hebberigheid en jaloezie en hij spoorde mensen aan tevreden te zijn met wat ze hebben.³⁹ Ook Jezus was in de Bergrede kort en duidelijk: je kunt niet God dienen én de Mammon – waarbij deze Mammon staat voor de zucht naar meer. Uiteindelijk sluiten God en Mammon elkaar uit. Begeerte ontnemt het zicht op het belang van de ander en kan aanzetten tot onrecht. De Bijbel benadrukt het belang van geestelijke waarden en roept op tot zorg voor de aarde en de medemens. Zo doet de Bijbel een appel op mensen om levenskeuzes te maken die passen bij de draagkracht van deze wereld als schepping van God.

In dit licht moeten we nadenken over onze patronen van productie en consumptie. Dragen producten bij aan het welzijn van mensen, aan de kwaliteit van leven van zowel de arbeiders in de productieketen als de consumenten? Ook de gevolgen van het productieproces op de natuurlijke leefomgeving van de arbeider en de consument dienen in de afweging te worden meegenomen. Gaat de consumptie van luxegoederen niet ten koste van basisbehoeften van anderen? De volgende richtlijn is handzaam: “Wanneer is voldaan aan de voorwaarden voor de zorg voor een behoorlijk bestaan, dienen verdere voorkeuren tegen elkaar en tegen de behoeften van anderen (nationaal én internationaal) te worden afgewogen.”⁴⁰ Kortom: er zijn grenzen aan consumptie.

Oude eenvoud en nieuwe netwerken

Er is een beweging gaande die aanzet tot nieuwe eenvoud en kwaliteit. De beweging rond Slow Food is een reactie op de fastfoodketens die wereldwijd hun eenheidsworst verkopen. Bewuster consumeren en kiezen voor eenvoud kunnen leiden tot hogere levenskwaliteit, meer levensgenot, een dieper beleven van Gods schepping. Deze beweging naar eenvoud spoort met een andere maatschappelijke trend: de groeiende aandacht voor lokale of regionale economische netwerken en gemeenschapsvorming. Denk hierbij aan winkels die in steden streekproducten verkopen, grotendeels aangeleverd door boeren uit de omgeving. Deze ontwikkeling versterkt het lokale economische weefsel. Dat voedt niet alleen nostalgische gevoelens, maar vermindert ook transportkilometers en bevordert de transparantie.

Transitiesteden

Regionalisering zien we bijvoorbeeld terug in zogenaamde 'transitiesteden', die streven naar een 'vergroening' van heel het eigen functioneren. Vanwege de kleine schaal van een stad is het mogelijk agrariërs, bedrijfsleven, overheden en burgers te stimuleren om elkaar en hun sociale en groene verantwoordelijkheden serieus te nemen.

Mondiaal denken

De meeste Nederlanders behoren tot de rijkste twintig procent van de wereldbewoners die zich meer dan tachtig procent van alle consumptiegoederen toe-eigenen. Wat betekent dit voor ons? De globalisering heeft het er niet gemakkelijker op gemaakt om eerlijke en rechtvaardige keuzes te maken, omdat de afstanden tussen producent en consument groot zijn geworden. Wanneer we iets kopen, zou moeten gelden: arbeiders en producenten krijgen een eerlijk loon, hebben reële werktijden, hebben recht op lidmaatschap van een vakbond en hebben, als het kinderen betreft, de mogelijkheid om naar school te gaan. Mensen moeten toegang hebben tot middelen om te voorzien in de basisbehoeften: schoon drinkwater, goed sanitair, een dak boven hun hoofd, kleding om aan te trekken en een goede gezondheidszorg.

De ander liefhebben gaat verder dan geven waar iemand recht op heeft. Liefhebben zet aan tot delen en leidt tot vergroting van mogelijkheden van mensen om zich te onttrekken aan de armoedespiraal die hun menselijke waardigheid aantast.

Rechtvaardigheid

Rechtvaardigheid betekent bijvoorbeeld dat ontwikkelingslanden niet alleen grondstoffen leveren, maar ook de mogelijkheden krijgen om eindproducten te leveren die arbeid en winst genereren.

Consumenten: bewust zijn en betalen

Duurzame keuzes van consumenten moeten economisch gewaardeerd worden en niet-duurzame keuzes belast, langs de gehele productieketen. Daarbij gaat het over keuzes voor gebruik van bepaalde grondstoffen, de wijze waarop deze gewonnen worden, productieprocessen, inzet van mensen, distributie, handel en afvalverwerking. We moeten de volledige prijs gaan betalen voor producten en de vervangingswaarde van grondstoffen en de kosten van andere milieugevolgen niet langer afwentelen op anderen of op de toekomst.

Bedrijfsleven en overheid hebben de mogelijkheden en de verantwoordelijkheid om duurzame keuzes voldoende aantrekkelijk te maken. Zij kunnen maatschap-

pelijke kosten – ook langetermijncosten – doorvertalen naar de prijsstelling en mogelijkheden creëren voor duurzame keuzes. De consument heeft vervolgens zelf de verantwoordelijkheid om die keuze daadwerkelijk te maken.

Diverse initiatieven zijn inmiddels ontplooid om de benodigde productinformatie op het moment van aankoop bij de klant te krijgen.

Duurzame producten zijn nu meestal nog zo'n dertig procent duurder dan vergelijkbare niet-duurzame producten. De duurzame consument betaalt mee aan het voorkomen van toekomstige schade voor milieu en mens, terwijl andere consumenten dat niet doen. Dit werkt frustrerend. Daar komt bij dat de positieve effecten van een keuze voor natuur en milieu meestal niet direct zichtbaar zijn.

Een druppel op een gloeiende plaat?

In prognoses voor klimaatverandering wordt gesproken over gevolgen die zichtbaar worden over honderd jaar. Dan kan het gevoel ontstaan dat een keuze van nu een druppel op een gloeiende plaat is. Om dat te voorkomen is het belangrijk dat directe en indirecte effecten van keuzes beter zichtbaar worden. Wie ziet uit welk land groente komt, kan bedenken of hij aan dergelijk transport wil meebetalen. En al is kinder- en dwangarbeid in de cacaosector zeker niet voorbij, kopers van eerlijke chocola hebben er wel aan bijgedragen dat de ontkenning hiervan sterk is teruggedrongen en wetgeving hierover ontstaat.

Bedrijfsleven: basis voor innovatie

Bedrijven vormen de basis van het economisch leven. Zij spelen een centrale rol in het proces van verduurzaming. Ondernemers vormen de innovatieve voorhoede van de samenleving. Ze moeten de ruimte krijgen om hun creativiteit ten goede in te zetten. Dit zal uiteindelijk veel opleveren, gezien het toenemende belang dat consumenten hechten aan integer en duurzaam produceren en inkopen. Als bedrijven open en eerlijk naar hun klanten zijn over de bedrijfsvoering, kan dit leiden tot een groot concurrentievoordeel. Integer zaken doen betekent dat bedrijven weten waar de ingekochte producten en diensten vandaan komen en onder welke omstandigheden deze zijn geproduceerd en geleverd. Inmiddels zijn allerlei initiatieven genomen vanuit het bedrijfsleven, vaak in samenwerking met non-profitorganisaties en overheden, om te komen tot sociale keurmerken en duurzaamheidskeurmerken binnen specifieke sectoren.

Ronde tafels

Er is bijvoorbeeld gestart met 'ronde tafels', waarbij alle betrokkenen in een specifieke keten, zoals producenten, handelaars, verwerkers, supermarkten en overheden, om tafel zitten om te komen tot een meer duurzame productie.

Boeren zijn onmisbaar voor onze voedselproductie. Ze hebben het niet gemakkelijk vandaag de dag door een overmaat aan bureaucratie en regelgeving uit de EU en door de kleine marges in de prijs. Boeren hebben – evenals andere bedrijven – ruimte nodig om te ondernemen. Economie en duurzaamheid zullen hand in hand moeten gaan. Dat betekent ook een zeker inkomen. Dierenwelzijn kan alleen worden verbeterd als consumenten bereid zijn meer te betalen voor voedsel. Ook verdienen boeren een beloning als zij aan landschapsbeheer doen.

Kortom

Duurzaamheid heeft gevolgen voor de menselijke leefstijl. Burgers moeten zich ervan bewust zijn dat hun consumptiepatroon ertoe doet, gevolgen heeft voor de aarde en voor de medemens. Tegelijk ligt bij bedrijven de taak om productie open en eerlijk te maken en te streven naar een duurzame economische ontwikkeling. Het gaat om behoud van kwaliteit van leven voor mens en aarde, ook op langere termijn.

B. Overheid

Burgers en bedrijven kunnen de omwenteling naar een duurzame economie niet maken zonder overheidsingrijpen, zeker gezien het mondiale karakter van het duurzaamheidsvraagstuk. Die overheid is nodig om recht te doen op het publieke terrein en gedragsverbetering te stimuleren. Van belang is het scheppen van een stabiel investeringsklimaat. De overheid bekennt op die manier kleur in beleid en wetgeving, ook op het terrein van duurzaamheid. Niet kiezen (dat wil zeggen: alles aan de markt overlaten) is ook een keuze. Elke begroting maakt een moreel waardenpatroon zichtbaar. Tegelijk heeft de overheid een beperkte taak en beperkte sturingsmogelijkheden. Ze kan geen paradijs op aarde voortbrengen.

Neoliberaal beleid leidde tot crises

Op dit moment worden we geconfronteerd met een aantal wereldwijde problemen. De diverse probleemvelden zijn onderling sterk verweven, ook in hun onderliggende wortelstelsels. De voedselcrisis, de energiecrisis, de klimaatcrisis: ze hangen samen. Ze hebben alle te maken met de stijging van onze consumptie en productie, maar ook met liberaal overheidsbeleid dat weigerde en soms nog steeds weigert hierop in te spelen.

Met het neoliberalisme kregen in financiële markten en bedrijven waarden voet aan de grond die de horizon van de menselijke verantwoordelijkheid inperkten tot de nauwe blik van het eigen kortetermijnvoordeel.

Ik-gericht kapitalisme

Er zijn talloze dramatische gevolgen van ik-gericht kapitalisme te noemen: kustbewoners die met lede ogen moeten toezien hoe een buitenlandse vissersvloot 'hun' zee leegvist; bewoners van het regenwoud die zien hoe 'hun' bossen gekapt worden voor palmolieplantages of illegale houthandel. Het kan ook gebeuren dat deze bewoners hier zelf aan meewerken, met alle gevolgen voor de lange termijn. In deze voorbeelden draait het om bevrediging van behoeften van anonieme consumentenmarkten ver weg.

Door gebrek aan openheid, toezicht en verantwoordelijkheid schiet de onderlinge controle binnen de wereldwijde handelsstromen ernstig tekort. Hierdoor zijn vooral kansarme mensen in ontwikkelingslanden en kwetsbare natuur de grote verliezers.

De overheid kan transparantie in het economische leven bevorderen door bijvoorbeeld maatschappelijke verantwoording in jaarverslagen te stimuleren en deze verantwoording te controleren.

Er is overheidsbeleid nodig dat erop gericht is een goede kwaliteit van leven voor ieder mens en de aarde mogelijk te maken en te behouden, nu en in de toekomst. Dat de voorwaarden daarvoor op diverse terreinen liggen, maakt het thema duurzaamheid tot een kans om op een groot aantal gebieden tot meer integraal beleid te komen: landbouw en voedselzekerheid, economie en energie, ruimtelijke ordening en natuur.

Langetermijnbeleid en marktmeesterschap

De overheid is aangesteld om publieke gerechtigheid te bevorderen. Ze moet belangen van individuen en gemeenschappen afwegen en tot een formulering van het publieke belang komen, voor de korte en de lange termijn. Dit brengt allereerst met zich mee dat ze verantwoordelijkheden van burgers en bedrijfsleven respecteert. Goede initiatieven vanuit de samenleving verdienen steun. Ondernemers willen ruimte om te innoveren en te experimenteren. De overheid moet vanuit haar normstellende taak een stabiel investeringsklimaat ontwikkelen en daarmee de nodige zekerheid geven, bedrijven als het ware verleiden tot duurzaam ondernemen. Zo stelt ze zich op als betrouwbare partner van het bedrijfsleven en bevordert ze duurzame productie en consumptie.⁴¹

De overheid heeft een belangrijke rol als marktmeester. Een volledig vrije markt is funest voor de schepping. Externe effecten, zoals watervervuiling, worden dan niet meegenomen in de prijzen. Als de gebruiker de externe kosten niet betaalt, dan worden ze afgewenteld op andere mensen, de natuur of de toekomst. De overheid kan ervoor zorgen dat externe kosten worden verrekend in prijzen. Dat

gebeurt al bij sommige producten, door wetgeving en fiscaal beleid. Zo is bij wit- en bruingoed een verwijderingsbijdrage in de prijs opgenomen. Andere voorbeelden zijn accijnzen op brandstof en de heffing van een energielasting. De overheid kan ook groenere producten financieel bevoordelen, zoals zonnepanelen. Daarnaast kan de overheid bepaalde activiteiten of producten verbieden, zoals is gebeurd bij bepaalde soorten gif in de landbouw.

Ten slotte: laat de overheid zelf het goede voorbeeld geven, bijvoorbeeld door duurzaam in te kopen en te kiezen voor een breed welvaartsbegrip.

Samenvatting

Waarom aandacht voor duurzaamheid? Omdat de aarde niet van onszelf is, maar van God. Met zijn schepping hebben wij mensen verantwoord om te gaan: uit liefde en vanuit de opdracht de schepping mee te beheren en te bewaren. De draagkracht van de aarde kent grenzen. Het getuigt daarom meer van realisme dan van idealisme om duurzaamheid prioriteit te geven. Gezien de huidige milieudruk en de ongelijke verdeling van welvaart is economisch, politiek en moreel gezien een ingrijpende verandering nodig, een systeemtransitie. Hierbij is overheidsingrijpen hard nodig, maar altijd samen met optreden van burgers en bedrijven.

Tot slot

“De gelovige weet dat het Woord van God vastheid verleent aan alles wat daarop deugdelijk gebouwd is en daaruit op juiste wijze is afgeleid. Maar de mens vergeet te vaak dat de deugdelijkheid van het gebouw en de juistheid van de conclusies mensenwerk is. Hierdoor identificeert hij ten onrechte de eigen broze arbeid met de rotssteen en de eigen redenering met de uitspraken van de Allerhoogste.”⁴²

Groen van Prinsterer

Elke indeling heeft iets willekeurigs – de driedeling dienstbaarheid, vrijheid, duurzaamheid dus ook. Tegelijk zijn we ervan overtuigd dat we aan de hand van deze waarden het verhaal van de ChristenUnie goed kunnen vertellen. De indeling biedt een handvat om in kort bestek, maar toch met de nodige diepgang, te laten zien wat onze politieke visie is en welke staats- en maatschappijvisie daarachter schuilgaat. We hebben duidelijk gemaakt dat de ChristenUnie een onderscheidend geluid heeft. De partij staat in de christelijk-sociale traditie en wil politiek bedrijven bij een open Bijbel. Ze is daarmee niet te reduceren tot links of rechts. Dat blijkt al uit de nadruk op de waarde dienstbaarheid: mens en gemeenschappen staan voorop, ondersteund en beschermd door een dienstbare overheid. Vrijheid begint met geestelijke vrijheid, die het mensen mogelijk maakt eigen overtuigingen te hebben en ernaar te leven. Juist een democratische rechtsstaat beschermt minderheden en laat afwijkingen toe. Vrijheid betekent ook altijd verantwoordelijkheid, naar de medemens en naar de schepping. Duurzaamheid brengt met zich mee dat we samen, als burgers, bedrijven en overheid, optrekken als rentmeesters van deze aarde. Kortom: individu en samenleving, markt en overheid hebben alle een eigen en belangrijke plek in de visie van de ChristenUnie. Het Wetenschappelijk Instituut wil met de weergave hierboven en met de drie afzonderlijke publicaties over de waarden de partij een dienst bewijzen en een richting wijzen voor deze tijd, vasthoudend aan het kernmotief van onze traditie.

In de woorden van André Rouvoet:

“Christelijk-politiek spreken en handelen is per definitie afgestemd op vragen en oplossingen van onze eigen tijd. Invloedrijke denkers in de christelijke politieke traditie formuleerden hun gedachten in antwoord op de uitdagingen uit hun eigen tijd (...) Het is zaak om de essentie, het kernmotief van onze kerkelijke en politieke ‘voorgangers’ te ontdekken en vast te houden, en die te hertalen naar de vraagstukken en verantwoordelijkheden van deze tijd.”⁴³

Beknopte literatuurlijst

- J. Althusius, *Politica*, z.j.
- A. Augustinus, *De stad van God* (Amsterdam: Ambo, 2008, zesde druk).
- Benedictus XVI, Encycliek *Caritas in Veritate*, 2009.
- G.J. Buijs, “Christelijk-sociaal – een archeologie, een her-innering”, in Marcel Becker, *Christelijk sociaal denken. Traditie, actualiteit, kritiek* (Budel: Damon, 2009), 68-101.
- J. Calvijn, *Institutie* (Delft: Meinema, 1931).
- J. Chaplin, N. Spencer (eds), *God and government* (London: SPCK, 2009).
- H. Dooyeweerd, *Wijsbegeerte der Wetsidee* (Amsterdam: H.J. Paris, drie delen, 1935-1936).
- J. Douma, *Politieke verantwoordelijkheid* (Kampen: Kok, 1987).
- B. Goudzwaard e.a., *Wegen van hoop in tijden van crisis* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2009).
- B. Goudzwaard en P. Mulder, “Crisistijd” Mr. G. Groen van Prinsterer lezing 2010.
- G. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en revolutie* (Barneveld: Nederlands Dagblad, 2008).
- G. Hoogers, “De kritische massa van de volkssouvereiniteit”, *Denkwijzer* 1 (2010), 22 – 29.
- W. Huttinga en G.J. Spijker (red.), *Macht en overtuiging* (Amersfoort: Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie, 2007).
- R.A. Jongeneel, *Zin in werk* (Nunspeet: Marnix van St. Aldegondestichting, 1994).
- R.A. Jongeneel, J.W. Dollekamp, S.M. de Jong, *Economie in orde? Grondslagen van economisch beleid* (Nunspeet: Marnix van St. Aldegondestichting, 1997).
- R. Kuiper en A.J. Verbrugh, *Gelukkig is het land* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 1996).
- R. Kuiper, *Dienstbare samenleving* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2001).
- R. Kuiper, *Dienstbare overheid* (Amersfoort: Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie, 2003).
- R. Kuiper, *Moreel kapitaal* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2009).
- R. Kuiper, *Dienstbare politiek* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2011).
- A. Kuyper, “Soevereiniteit in eigen kring”, openingsrede van de Vrije Universiteit, 1880.
- A. Kuyper, *Het Calvinisme* (Barneveld: Nederlands Dagblad, 2008).
- E. van Middelkoop, *Reformatie en tolerantie* (Apeldoorn: Willem de Zwijgerstichting, 1985).
- S. Paas, *Vrede stichten* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2006).
- A. Rouvoet, *Reformatische staatsvisie* (Nunspeet: Marnix van St. Aldegondestichting, 1992).
- A. Rouvoet, “Macht dienstbaar maken aan gerechtigheid”, Mr. G. Groen van Prinsterer-lezing, 2009.
- E. Schuurman, “Christusbelijders in de politiek” Mr. G. Groen van Prinsterer lezing, 2011.
- G.J. Segers, *Voorwaarden voor vrede* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2009).
- G.J. Spijker (red.), *Vrijheid. Een christelijk-sociaal pleidooi* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2010).
- K. Veling, *De dienst van de overheid* (Barneveld: De Vuurbaak, 1987).

Kernwaarden van de ChristenUnie

- C. Visser, *De kunst van het samenbrengen* (Amersfoort: Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie, 2006).
- M. Vonk en J. Bloemhof (red.), *Duurzaamheid. Kiezen voor kwaliteit* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2011).
- J. Wallis, *God's politics* (New York: Harper Collins, 2005).

Noten

- ¹ Voor een grondiger kennismaking verwijzen wij naar de drie boeken die zijn verschenen, elk met als thema één van de drie genoemde waarden.
- ² Sinds de oprichting van de partij is 'dienstbaarheid' een centrale term gebleken. Het WI publiceerde van de hand van Roel Kuiper twee basispublicaties voor de partij: *Dienstbare samenleving* (2001) en *Dienstbare overheid* (2003).
- ³ ¹ Petrus 2:12-17: "Leid te midden van de ongelovigen een goed leven, opdat zij die u nu voor misdadigers uitmaken, door uw goede daden tot inzicht komen en God eer bewijzen op de dag waarop hij komt rechtspreken. Erken omwille van de Heer het gezag van de bestuurders die door de mensen zijn aangesteld: van de keizer, de hoogste autoriteit, en van de gouverneurs, die hij heeft afgevaardigd om misdadigers te straffen en om te belonen wie het goede doen. God wil namelijk dat u door het goede te doen onwetende dwazen de mond snoert. Leef als vrije mensen, en verschuil u niet achter uw vrijheid om u te misdragen, maar handel als dienaren van God. Houd iedereen in ere, heb uw broeders en zusters lief, heb ontzag voor God en eerbiedig de keizer."
- Jeremia 29:7: "Bid tot de HEER voor de stad waarheen ik jullie weggevoerd heb en zet je in voor haar bloei, want de bloei van de stad is ook jullie bloei."
- In deze publicatie wordt geciteerd uit de Nieuwe Bijbelvertaling (NBV; Nederlands Bijbelgenootschap, 2004).
- ⁴ Kuiper, *Dienstbare samenleving*, 9.
- ⁵ Ibidem, 24-25.
- ⁶ Vgl. Kuiper, *Dienstbare samenleving*, 63.
- ⁷ Liefde in de zin van *agapè*, schenkende liefde. "[Agape] slaat hier op een gemeenschap stichtende kracht, die ieder mens, mét de individuele eigenheid, uitnodigt tot participatie op voet van gelijkwaardigheid." (Buijs, *Christelijk-sociaal*, 69).
- ⁸ Ibidem, 69-70: "Die bijdrage zag men met name in de zorg voor armen, wezen en zieken. De interne onderlinge zorg voor de eigen leden, die al sinds de eerste christelijke gemeenten opmerkelijk goed georganiseerd was, werd geleidelijk (...) uitgebreid tot een maatschappelijke institutie."
- ⁹ Kuiper, *Dienstbare samenleving*, 23.
- ¹⁰ Adam werkte al. Genesis 2:15: "God, de HEER, bracht de mens dus in de tuin van Eden, om die te bewerken en erover te waken."
- ¹¹ Dat 'harde' element kwam met de zondeval. Genesis 3:17-19: "Vervloekt is de akker om wat jij hebt gedaan, zwoegen zul je om ervan te eten, je hele leven lang. Dorens en distels zullen er groeien, toch moet je van zijn gewassen leven. Zweten zul je voor je brood..."
- ¹² ¹¹ Tessalonicenzen 3:10. Vgl. Jongeneel, *Zin in werk*, 14.
- ¹³ Een mooi voorbeeld is Ruth die 'aren ging lezen' op de akker van Boaz (zie Ruth 2).
- ¹⁴ Een uitdrukking van Johannes Calvijn.
- ¹⁵ "Lang leve de markt! Immers, de mens is creatief, zelfbewust, leert van zijn fouten en helpt de ander. Het marktmechanisme stimuleert deze eigenschappen in het economische verkeer, beter dan welk orderingsprincipe ook. Tegelijk beteugelt de markt de schaduwzijden van de mens. De tucht van de markt dwingt de egoïstische mens tot dienstbaarheid aan de medemens, het dwingt de destructieve mens tot efficiënte omgang met schaarse natuurlijke bronnen." Aldus Peter Mulder, in: Goudzwaard, *Crisistijd*, 19.
- ¹⁶ "Beslissend is dat de Bijbelse geboden de richting aangeven voor een leven met God, maar daarmee nog niet aanwijzingen bevatten voor een juridische uitwerking. Die uitwerking is een zaak van toepassing in steeds wisselende omstandigheden." (Kuiper, *Dienstbare samenleving*, 44) Naast de Bijbel is ook de wereld om ons heen een bron van kennis. God schiep de aarde met een zekere orde. Die orde kunnen we beter kennen in het licht van Gods Woord en Jezus' leven en sterven. Ze geven ons nieuw zicht op onder andere de ordeningen van gezin, huwelijk en overheid (Ibidem, 41 e.v.).
- ¹⁷ Kolossenzen 1:16.
- ¹⁸ "De erkenning van God als bron van overheidsgezag maakt het mogelijk om de uitoefening van dat overheidsgezag te koppelen aan een juridisch veel betrouwbaarder bron dan volk of natie. Daarvan weten we immers nooit geheel zeker of het een goede schepper van de rechtsorde of een kwaadwillende demiurg is." (G. Hoogers, "De kritische massa van de volkssouvereiniteit", 29).
- ¹⁹ Dit betekent dat ze zich moet inzetten voor de waardigheid van ieder mens en voor rechtvaardige en evenwichtige verhoudingen in de samenleving. Zo eert ze God. Kuiper, *Dienstbare overheid*, 28: "Als het in de Bijbel over overheden gaat, wordt er niet op een abstracte manier over gesproken. Telkens gaat de aandacht uit naar overheidspersonen."
- ²⁰ Zie onder andere Kuiper, *Dienstbare samenleving*, 87 en *Dienstbare overheid*, 40 en 84.

21 Vgl. Veling, *De dienst van de overheid*, 52.

22 Wallis, *God's politics*, 241.

23 Veling, *De dienst van de overheid*, 55: "Een overheid die met een blauwdruk van een ideale samenleving werkt, is een gevaarlijke bedreiging voor de vrijheid van mensen. Echter een overheid die geen enkele notie heeft in welke richting de maatschappij zich zou moeten ontwikkelen, verwaarloost haar taak."

24 Kuiper, *Dienstbare overheid*, 75 e.v. en 92-95.

25 Subsidiariteit is daarom een zinvol beginsel: til verantwoordelijkheden pas naar een meeromvattend niveau als dat nodig is. Te veel blijft hier echter voorondersteld dat heel de staat uiteindelijk één lichaam vormt. Het principe 'soevereiniteit in eigen kring' benadrukt met deze 'kringen' juist hun ongelijksoortigheid: een gezin is geen bedrijf, een bedrijf geen gemeente, de overheid geen kerkvoogdij.

26 Zacharia 4:6.

27 Matteüs 13:29 e.v. Daarom schrijft de theoloog Douma, *Politieke verantwoordelijkheid*, 25: "Wie Gods Woord zegt, zegt tolerantie."

28 Zie uitgebreider: Van Middelkoop, *Reformatie en tolerantie* en Kuiper en Verbrugh, *Gelukkig is het land*. Vrijheid van geloof werd de basis voor andere vrijheden die zo kenmerkend zijn voor onze democratische rechtsstaat (vrijheid van meningsuiting, van vereniging, van onderwijs et cetera).

29 De scheiding van kerk en staat maakte de betrokkenheid van geloof op politiek juist mogelijk. Uiteindelijk heeft iedereen een geloofsovertuiging, een visie op mens en wereld, en niemand kan die thuislaten. Neutrale mensen bestaan niet, neutrale politici evenmin.

30 Het woord rechten betekent niet: *voorrechten*. Nederland is gestempeld door een christelijke traditie, waardoor de positie van het christendom niet geheel te vergelijken is met die van andere godsdiensten in Nederland (denk bijvoorbeeld aan de feestdagen).

31 'Scheiding' is een misleidend begrip, aangezien er altijd wederzijdse betrokkenheid is tussen kerk en staat. De overheid is bijvoorbeeld van belang voor publieke regelgeving van levensbeschouwelijke genootschappen, de kerken voor zowel gebed voor als een kritisch geluid richting de overheid.

32 Abraham Kuyper schreef: "Zo hangt het ten slotte dus van die levenskringen zelf af, of ze in vrijheid bloeien of onder staatsdwang zuchten zullen. Bezitten ze zedelijke spankracht, dan zijn ze niet in te duwen (...) Bij elke welgelukte aanslag op de vrijheid kan de staat dus nooit dan medeplichtige zijn, hoofdschuldige blijft de plichtvergeten burger zelf, die, in zonde en zingenot zijn zedelijke spierkracht verslappend, de kracht tot eigen initiatief verloor." (*Soevereiniteit*, 20-21).

33 Het is duidelijk dat de Bijbel geen blauwdruk biedt voor onze rechtsstaat. Wel biedt ze ingrediënten voor een visie op een democratische rechtsstaat. Julian Rivers: "In short, the Bible as a whole lends support to the idea of a constitution. Not necessarily a written document (...) but a constitution rooted in a collective commitment that we shall live together in this way as most conducive to our common freedom and well-being while we prepare for the return of the King." (*God and government*, 57).

34 Zie bijvoorbeeld Deuteronomium 17:18-20: "Als de koning eenmaal over zijn rijk heerst moet hij een afschrift van dit wetboek laten maken, naar de tekst die bij de Levitische priesters berust. Hij moet het onder handbereik hebben en erin lezen zolang hij leeft. Zo leert hij ontzag te hebben voor de HEER, zijn God, en alle wetten uit dit boek in acht te nemen. Dan zal hij zich niet inbeelden dat hij meer is dan anderen en in enig opzicht boven de wet staat, en zal zijn koningschap bestendig worden en op zijn zonen overgaan."

35 Vgl. Marjolijn Februari, "Grondrechten op rantsoen", *NRC Handelsblad*, 19 september 2011.

36 Zie Jesaja 7.

37 Handelingen 24:25: "Maar toen Paulus sprak over gerechtigheid en zelfbeheersing en over het komende oordeel van God werd Felix bang en zei: 'Voorlopig kunt u gaan. Wanneer ik in de gelegenheid ben, zal ik u weer laten roepen.'"

38 Zie Romeinen 1:20.

39 I Timoteüs 6:7-10: "Wij hebben niets in deze wereld meegebracht en kunnen er ook niets uit meeneemen. Wij hebben voedsel en kleren, laten we daarmee tevreden zijn. Wie rijk wil worden, staat bloot aan verleiding (...) Want de wortel van alle kwaad is de geldzucht."

40 Jongeneel e.a., *Economie in orde?*.

41 De Nederlandse overheid loopt helaas achter bij landen als Duitsland en Denemarken als het gaat om het scheppen van een goed investeringsklimaat voor duurzame ontwikkelingen. Dit komt doordat de Nederlandse overheid niet-duurzaam subsidiebeleid in stand houdt en onvoldoende innoveert in wet- en regelgeving. Dit gebeurt terwijl bedrijfsleven en consumenten nadrukkelijk naar de overheid kijken voor het treffen van duurzame maatregelen. Ook stellen grote Nederlandse bedrijven omwille van de aandeelhouderswaarde van hun bedrijf het rendement op eigen (fossiele) investeringen boven de noodzaak tot duurzame ontwikkeling.

42 *Ongeloof en revolutie*, 40.

43 *Macht dienstbaar maken*, 13-14.

Dienstbaarheid Vrijheid Duurzaamheid

Waar staat de ChristenUnie voor? Dit boekje vertelt het verhaal van de partij aan de hand van drie waarden: dienstbaarheid, vrijheid, duurzaamheid. Het laat beknopt en met diepgang zien dat de ChristenUnie een unieke plek inneemt in het politieke landschap van Nederland. Vanuit haar Bijbelsgeïnspireerde identiteit zet ze zich in voor vrede en recht voor allen.

Deze publicatie is bestemd voor iedereen die zich aangesproken voelt door de standpunten van de ChristenUnie en nader wil kennismaken met haar onderliggende uitgangspunten.

D V D

